

Research Papers

“लोकसंख्येतील स्त्री-पुरुष असमतोलाचे दाहक वास्तव :
कारणे आणि उपाय”

प्रा. रमेश वाघमारे
लोकप्रशासन विभाग,
गोदावरी कला वरिष्ठ महाविद्यालय,
अंबड, जि. जालना

डॉ. चंद्रशेखर इ. गित्ते
लोकप्रशासन विभाग,
र.भ. अटल महाविद्यालय गेवराई,
जि. बीड

प्रस्तावना :-

“स्त्री-पुरुष एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत” असे बोलण्यास आणि ऐकण्यास बरे वाटत असले तरीही या बाबीला व्यवहारात मात्र अजुनही उतरवता आले नाही. भारतासह जगाच्या स्त्री-पुरुष लोकसंख्येच्या प्रमाणाचे आकडे पाहिले तर या दोघांच्या लोकसंख्येत मोठया प्रमाणात असमतोल आढळतो.

आधुनिक युगात मानवाने ज्ञान, विज्ञान व तंत्रज्ञानात मोठी प्रगती करून जीवनाच्या बहुतांश सुख-सोई निर्माण केल्या आहेत. मानवाने केलेली प्रगती ही व्यक्तीगत आणि सामाजिक दृष्टिने लाभदायक असली तरीही काही ठिकाणी ती अपायकारकच ठरताना दिसते आहे. आज सर्वच समाजात सर्वच ठिकाणी ‘मुलगाच हवा’ या हट्टापायी सोनोग्राफी तंत्रज्ञानाद्वारे स्त्री अर्भकाची मातेच्या गर्भातच हत्या करण्यात येत आहे. परीणामी स्त्रीयांची संख्या पुरुषांपेक्षा कमी होवून सामाजिक असमतोल निर्माण होत आहे. 2 महाराष्ट्र राज्याच्या 2002 च्या मानव विकास अहवालाप्रमाणे आपल्याला ‘मुलगाच हवा’ अशी भावना असणा-या महिलांचे प्रमाण हे 84 टक्के इतके आढळून आले तर 27 टक्के महिलांना मुलीपेक्षा मुलगेच आवडतात असे दिसून आले आहे. 3 सन 2011 च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात दर एक हजार पुरुषांमागे 925 महिला तर ‘0-6’ वयोगटातील दर एक हजार मुलांमागे ‘883’ मुली इतके प्रमाण कमी होऊन या दोघांत असमतोल निर्माण झाल्याचे आढळून आले आहे. 4 स्त्री-पुरुष लोकसंख्येतील असमतोल हा फक्त महाराष्ट्र राज्यापुरताच मर्यादित राहिला नसून तो भारतासह संपूर्ण जगाचा सामाजिक प्रश्न निर्माण झालेला आहे. स्त्री-पुरुषांचा समतोल टिकवायचा असेल तर सामाजिक व शासनस्तरावर वेळीच असमतोलास कारणीभूत असणा-या घटकांचा शोध घेऊन योग्य त्या उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्ट :- सदरील संशोधन लेखाचे उद्दिष्ट हे स्त्री-पुरुष लोकसंख्येतील विशमता तपासणे, त्याला कारणीभूत

असणा-या समस्यांचा (घटकांचा) अभ्यास करणे व त्यावर उपाययोजना सुचवणे असे आहे.

संशोधन पध्दती :- सदरील संशोधन लेखाच्या कार्यासाठी संशोधकाने वर्णनात्मक तसेच विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करून त्यासाठी द्वितीय सामग्रीचा उपयोग केला आहे. त्यात शासकिय अहवालांतील आकडेवारी संदर्भग्रंथ, शोधग्रंथ, मासिके, पुस्तके तसेच इंटरनेटचा सहभाग आहे.

लोकसंख्या संकल्पना :- भारतात 2011 च्या जनगणनेच्या प्रथम नोंदणीनुसार 1,21,01,93,422 इतकी एकूण लोकसंख्या आढळून आली आहे. त्यात 62,37,24,248 इतके पुरुष तर 58,64,69,174 महिला आहेत. 5 लोकसंख्येच्या रचनेत जन्म-मृत्युचे प्रमाण, स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण, साक्षरता प्रमाण, वयोमानानुसार लोकसंख्येची विभागणी, लोकसंख्येची व्यावसायिक विभागणी, राहणीमान, स्थलांतर, कामावरील लोकसंख्या, धार्मिक लोकसंख्या, आदिवासी लोकसंख्या, ग्रामीण लोकसंख्या तसेच नागरी लोकसंख्या इत्यादींचा समावेश होतो. 6

स्त्री-पुरुष लोकसंख्येतील असमतोलाचे दाहक वास्तव:-

महिलांच्या दर्जा व स्थनाबाबत इतिहासावर दृष्टिक्षेप टाकला तर वर्तमानकाळ हा खुपच सभ्य आणि प्राचीन व मध्ययुगीन काळ हा अंत्यत वाईट असे भारतीय समाजमनावर बिंबवण्यात आले आहे. परंतु वर्तमानातही जेथे महिलांच्या अस्तित्वावरच घाला घालण्यात येतो, त्यांना प्रत्येक क्षेत्रात नगण्य व दुय्यम मानण्यात येते,

Please cite this Article as : प्रा. रमेश वाघमारे & डॉ. चंद्रशेखर इ. गित्ते , “लोकसंख्येतील स्त्री-पुरुष असमतोलाचे दाहक वास्तव :
कारणे आणि उपाय” : Indian Streams Research Journal (Feb ; 2012)

मातेच्या गर्भातच त्यांची हत्या करण्यात येते, तो काळ प्राचीन किंवा मध्ययुगीन काळापेक्षाही वाईट आहे असे म्हटले तरी वावगे ठरू नये. 7 आज स्त्री व पुरुषांच्या लोकसंख्येतील असमतोल इतका ढळलेला आहे की, याचा परिणाम पुढील अनेक वर्षां देशाला भोगावा लागणार आहे. स्त्री-पुरुषांच्या असमतोलाच्या प्रमाणाची ही स्थिती फक्त भारतात नसून ती एक जागतिक समस्या म्हणून पुढे येत आहे. फरक इतकाच असेल की ही समस्या निर्माण होण्याची कारणे वेग-वेगळी असतील. जगातील पहिल्या दहा देशांमध्ये स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण पुढील तक्त्यावरून दिसून येते.

तक्ता क्रमांक 01

सर्वाधिक लोकसंख्या असणा-या पहिल्या दहा देशांतील स्त्री-पुरुष प्रमाण- 2001-2011 दरहजारी (संख्येत)

अ.क्र	देश	2001	2011	फरक
1	चीन	944	926	-18
2	भारत	933	940	+07
3	युनायटेड स्टेट अमेरिका	1029	1025	-04
4	इंडोनेशिया	1004	988	-16
5	पाकिस्तान	938	943	+05
6	रशिया	1140	1167	+17
7	बांग्लादेश	958	978	+20
8	जपान	1041	1055	+14
9	नायजेरिया	1016	987	-29
10	ब्राझील	1025	1042	+17
11	जग (World)	986	984	-02

Source : census-2011

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, एकूण जगात स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण असमतोल असून दर हजार पुरुषांमागे प्रमाण हे फक्त 984 इतके आहे. त्यात 2001 या दशकापेक्षा 2011 या दशकात (02 ने) घट झाली आहे. त्याचबरोबर जगातील सर्वाधिक लोकसंख्या असणा-या पहिल्या दहा देशांपैकी चीन, संयुक्त राज्य अमेरिका, इंडोनेशिया व नायजेरिया या देशांतील स्त्रीयांच्या प्रमाणात 2001 या दशकापेक्षा 2011 या दशकात बरीच घट झाल्याचे आढळते भारत, पाकिस्तान व बांग्लादेश या देशांमध्ये 2001 या दशकाच्या तुलनेत 2011 या दशकामध्ये स्त्रीयांच्या प्रमाणात वाढ झाली असली तरीही ती वाढ नगण्य असून अनुक्रमे त्यांचे प्रमाण दर हजारी पुरुषांमागे 940, 943 व 978 असे आहे. तर ब्राझील, रशिया व जपान या तीन विकसीत देशांना वगळता जगातील अन्य देशांतील स्त्री-पुरुषांच्या प्रमाणात असमतोल असून बहुतांश देशांत दर हजार पुरुषांपेक्षा महिलांच्या प्रमाणात खुपच घट असल्याचे जाणवते.

भारत आणि भारताच्या शेजारील विविध देशांमध्येदेखील स्त्री पुरुषांच्या प्रमाणात असमतोल असल्याचे आढळून येते ही स्थिती पुढील तक्त्यावरून दिसून येईल.

तक्ता क्रमांक 02

भारत व भारता शेजारील देशात स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण- 2001-2011 दरहजारी (संख्येत)

अ.क्र	देश	2001	2011	फरक
1	भारत	933	940	+07
2	चीन	944	926	-18
3	पाकिस्तान	938	943	+05
4	श्रीलंका	1010	1034	+24
5	नेपाळ	1005	1014	+09
6	अफगाणिस्तान	930	931	+01
7	भुतान	919	897	-22
8	म्यानमार	1011	1048	+37
9	बांग्लादेश	958	978	+20

Source : census-2011

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, भारता शेजारील भुतान आणि चीन या दोन देशांव्यतिरिक्त सर्वच देशांत 2001 या दशकापेक्षा 2011 या दशकात स्त्रीयांच्या संख्येत वाढ झाली आहे. परंतु भारत व शेजारील पाकिस्तान, बांग्लादेश आणि अफगाणिस्तान या देशांमध्ये दरहजार पुरुषांमागे स्त्रियांच्या प्रमाणात वाढ झाली असली तरीही ती फारच अल्प आहे.

अर्थात, भारत व भारताशेजारील विकसनशील देशांमध्ये 2001 ते 2011 या दशकात स्त्रियांच्या संख्येत वाढ झाली तरीही दरहजार पुरुषांचे प्रमाण त्यांना गाठता आले नाही तर जगातील

दुसरी महासत्ता म्हणून उदयास आलेल्या चीन सारख्या देशांत आणि भुतान सारख्या अविकसित देशात याच कालावधीत स्त्रियांच्या प्रमाणात घट झालेली आहे.

भारतात मागील एका शतकापर्यंत स्त्री-पुरुष प्रमाणावर दृष्टिक्षेप टाकला तर स्वातंत्र्यपूर्व काळातील आणि स्वातंत्र्यानंतरचे चित्र अगदी वेगळे दिसून येईल ते पुढील तक्त्यावरून समजून येईल.

तक्ता क्रमांक 03

भारतातील मागील एक शतकापासूनचे स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण- 1901 ते 2011

अ.क्र	जनगणना वर्ष	दरहजार पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण (संख्येत)
1	1901	972
2	1911	964
3	1921	955
4	1931	950
5	1941	945
6	1951	946
7	1961	941
8	1971	930
9	1981	934
10	1991	927
11	2001	933
12	2011	940

Source : census-2011

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, भारतातील जनता स्वातंत्र्याच्या जस-जशी जवळ येऊ लागली तस-तशी स्त्रियांच्या प्रमाणात घट झाल्याचे आढळून येते. म्हणजेच 1901 ला दरहजार पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण 972 होते. तर 1941 ला दरहजार पुरुषांमागे 945 इतके स्त्रियांचे प्रमाण झाले. स्वातंत्र्यानंतर कल्याणकारी राज्याची आणि सामाजिक न्यायाची प्रस्थापना होऊनही स्त्रियांच्या प्रमाणात सुधारणा झाली नाही. उलट प्रत्येक दहा वर्षांना त्यात घटच होत गेलेली दिसून येते. म्हणजेच 1951 ला दरहजारी पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण हे 946 इतके होते, ते 1971 मध्ये 930 आणि 1991 मध्ये 927 वर येऊन ठेपले होते. सध्या त्यात 2011 मध्ये थोडीशी सुधारणा होऊन हेच प्रमाण 940 झाले आहे.

अर्थात स्वातंत्र्याच्या 65 वर्षांनंतर सुध्दा आपणास स्त्री-पुरुषांच्या प्रमाणात समतोल साधता आला नाही. हे शासनासमोरचे आणि भारतीय समाजासमोरचे फार मोठे अपयश आहे असेच म्हणावे लागेल. 21 वे शतक हे भारताच्या महासत्तेच्या वाटचालीचे शतक आहे आज सर्व जग भारताकडे उदयास येणारी “जगातील तिसरी महासत्ता” म्हणून पाहू लागले आहे. अशा स्थितीत तरी भारतात स्त्री-पुरुषांच्या प्रमाणात समतोल असणे गरजेचे आहे. परंतु 21 व्या शतकाचे एक दशक उलटले तरीही या स्थितीत फारसा बदल होऊ शकला नाही हे विविध राज्यांतील दरहजार पुरुषांमागील स्त्रियांच्या आकडेवारीवरून दिसून येते. ते खालील तक्त्यातून स्पष्ट होते.

तक्ता क्र. 04

भारतातील राज्यांतील स्त्री-पुरुष प्रमाण-2001-2011

अ.क्र	राज्य	जनगणना 2001	जनगणना 2011	वृद्धीतील (वाढ) (%) '-, '+
1	आंध्रप्रदेश	978	992	+ 1.43
2	अरुणाचल प्रदेश	893	920	+ 3.02
3	असाम	935	954	+ 2.03
4	बिहार	919	916	- 0.33
5	छत्तीसगड	989	991	+ 0.20
6	गोवा	961	968	+ 0.73
7	गुजरात	920	918	- 0.22
8	हरियाणा	861	877	+ 1.86
9	हिमाचल प्रदेश	968	974	+ 0.62
10	जम्मू काश्मीर	892	883	- 1.01
11	झारखंड	941	947	+ 0.64
12	कर्नाटक	965	968	+ 0.31
13	केरळ	1058	1084	+ 2.46
14	मध्य प्रदेश	919	930	+ 1.20
15	महाराष्ट्र	922	925	+ 0.33
16	मणीपूर	974	987	+ 1.33
17	मेघालय	972	986	+ 1.44
18	मिझोराम	935	975	+ 4.28
19	नागालँड	900	931	+ 3.44
20	ओरिसा	972	978	+ 0.62
21	पंजाब	876	893	+ 1.94
22	राजस्थान	921	926	+ 0.54
23	सिक्किम	975	989	+ 1.60
24	तामिळनाडू	987	995	+ 0.81
25	त्रिपुरा	948	961	+ 1.37
26	उत्तर प्रदेश	898	908	+ 1.11
27	उत्तराखंड	962	963	+ 0.10
28	पश्चिम बंगाल	934	947	+ 1.39

केंद्रशासित प्रदेश				
1	अदमान व निकोबार	846	878	+ 3.78
2	चंडीगड	877	818	+ 5.28
3	दादर व नगरहवेली	812	775	- 4.56
4	दमण आणि दिव	710	618	- 12.96
5	लक्षाद्वीप	948	946	- 0.21
6	दिल्ली	821	866	+ 5.48
7	पॉण्डिचेरी	1001	1038	+ 3.70
•	भारत	933	940	+ 0.75

Source : census-2011

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, भारतात 2001 च्या जनगणनेत दरहजार पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण हे 933 इतके होते. 2011 च्या जनगणनेत त्यात 0.75 टक्के इतकी वाढ होऊन तेच प्रमाण 940 इतके झाले आहे. असे असले तरीही या प्रमाणातील वाढ (वृद्धी) ही असमाधानकारक असून बिहार, गुजरात, जम्मू व काश्मीर या राज्यात तसेच दादर व नगरहवेली, दमण व दिव आणि लक्षाद्वीप या केंद्रशासित प्रदेशात 2011 च्या जनगणनेत 2001 च्या जनगणनेतील प्रमाणापेक्षाही घट झाली आहे.

स्त्री-पुरुष प्रमाणातील असमतोल हा आज जगातील बहुतांश राष्ट्रांत निर्माण झालेला गंभीर प्रश्न असून ती एक जागतिक सामाजिक समस्या म्हणून उदभवत आहे. भारतासारख्या विसनशील देशांत तर त्यांचे स्वरूप अगदीच विकळ रूप धारण करत आहे. देशाने कितीही मोठ्या प्रमाणात आर्थिक, राजकीय तसेच वैज्ञानिक प्रगती साधली तरीही जोपर्यंत स्त्री-पुरुषांच्या प्रमाणात समतोल साधून त्यांच्यात सामाजिक समता निर्माण होणार नाही तोपर्यंत देशाच्या महासत्तेची स्वप्ने अपुरीच राहणार आहेत. त्यासाठीच स्त्री-पुरुष असमतोलाच्या कारणांची माहिती घेऊन वेळीच उपाययोजना करणे गरजेचे आहे.

स्त्री-पुरुष असमतोलाचे कारणे :-

1. पुरुषप्रधान संस्कृती :- भारतासारख्या विकसनशील देशात अजूनही मोठ्या प्रमाणात पुरुषप्रधान संस्कृतीला महत्व देऊन स्त्रीयांना मात्र अजूनही कमी लेखले जाते परिणामी स्त्रियांचे समाजातील महत्व कमी होते.
2. **मुलगाच वंशाचा दिवा** :- पुरुष प्रधान संस्कृतीत मुलगाच वंशाचा दिवा असतो अशी मानसिकता निर्माण झाल्याने मुलीच्या व महिलांच्या अस्तित्वाला नाकारण्यात येते परिणामी त्यांना समाजात स्थान मिळत नाही.
3. **विज्ञानाचा दुरुपयोग** :- मुलगा हाच वंशाचा दिवा असावा ही भारतीय समाजमनाची समजुत असल्याने विज्ञानातुन प्रगती साधून निर्माण झालेल्या सोनोग्राफी तंत्रज्ञानाचा लिंग निवडीसाठी उपयोग करून मानवाच्या स्त्रिलिंगाला जन्मच घेऊ दिला जात नाही. परिणामी स्त्रियांचे प्रमाण पुरुषांच्या प्रमाणापेक्षा कमी-कमी होते हे सद्यस्थितीतील सर्वात मोठे कारण आहे.
4. **हुंडा प्रथा** :- भारतात प्राचीन काळापासून हुंडा देणे-घेणे ही प्रथा चालत आलेली आहे. आज बहुतांश समाजात मोठ्या प्रमाणात श्रीमंत व उच्च शिक्षित मुलाला हुंडा देण्याच्या कुप्रथेमुळे हुंडा देणे शक्य होत नाही, त्यामुळे 'मुलगी नकोच' ही मनोभावना त्यांच्यात निर्माण झाली आहे. परिणामी मुलीला आपला जीव गमवावा लागतो.
5. **शारीरिक मर्यादा** :- निसर्गतः हा स्त्रियांना पुरुषांपेक्षा काही शारीरिक मर्यादांना तोंड द्यावे लागते. सर्वच व प्रत्येक क्षेत्रात राहून किंवा अवघड कार्ये करण्यात त्या शारीरिक दृष्ट्या समर्थ नसतात, परिणामी समाजात स्त्रियांचे महत्व दुय्यम राहते.
वरील काही कारणे बरोबर खर्चिक शिक्षण, एक स्त्री हिच दुस-या स्त्रीची विरोधी, स्वतःहून लादून घेतलेली गुलामगिरी या व यासारखे इतर काही स्त्री-पुरुष प्रमाणातील असमतोलाची कारणे आहेत. त्यावर वेळीच उपाय योजना करणे गरजेचे आहे.

उपाय योजना :-

1. सामाजिक मानसिक बदल :- आजही समाजात महिलांना

दुय्यम स्थान देऊन त्यांना कमी लेखले जाते. परंतु स्त्री-पुरुषांचा समतोल साधण्यासाठी समाजाच्या मानसिकतेत बदल करणे गरजेचे आहे.

2. **सामाजिक जाणिव जागृती** :- समाजात जोपर्यंत महिलांच्या अस्तित्वाची जाणीव होणार नाही तोपर्यंत महिलांवर अत्यंत अत्याचार होऊन त्यांचे प्रमाण सतत घटत राहणार आहे. यासाठी समाजात जाणिव जागृती करणे गरजेचे आहे.

3. **कायदांद्वारे नियंत्रण** :- स्त्रीभ्रूणहत्या थांबवण्यासाठी व स्त्री-पुरुष समतोल साधण्यासाठी देशात अनेक कायदे लागू केले आहेत. 2003 ला गर्भधारणापूर्व व प्रसवपूर्व गर्भ लिंग निदान तंत्र (लिंग निवडीस प्रतिबंध) हा कायदा अस्तित्वात आणला आहे. तरील भारतात मोठ्या प्रमाणात स्त्री-भ्रूणहत्यांचे प्रमाण थांबलेले नाही त्यामुळे या कायदाची अंमलबजावणी अतिशय कडक करून त्यावर नियंत्रण आणले गेले पाहिजे.

4. **हुंडा प्रथेचे नियंत्रण** :- भारतासारख्या विकसनशील देशात हुंडा-प्रथेला मोठे स्थान असून या प्रथेमुळे मुली या आई-वडीलांना मोठे ओझे वाटू लागते त्यामुळे आपोआपच मुलींकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन नकारात्मक बनून अनेक कारणांनी महिलांना मृत्युच्या खाईत लोटले जाते. त्यामुळे त्यांच्या संख्येत घट होते यासाठीच हुंडा प्रथेचे समुळ उच्चाटन झाले पाहिजे.

5. **मुलींना व महिलांना विशेष संधी** :- स्त्री-पुरुषांमध्ये समतोल साधून स्त्रीयांना पुरुषांच्या बरोबरीला आणण्यासाठी त्यांना प्रत्येक क्षेत्रात विशेष संधी (आरक्षण) दिली गेली पाहिजे. राजकीय क्षेत्राबरोबरच त्यांना आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रातही सक्षम बनवले गेले पाहिजे.

समारोप :-

आज भारतासह सर्व जगात स्त्री-पुरुषांच्या प्रमाणात मोठी तफावत निर्माण झाली आहे ही वास्तविकता नाकारता येत नाही. परंतु या समस्येला कारणीभूत असणा-या घटकांचा शोध घेऊन जर त्यावर योग्य त्या उपाययोजना केल्या तर ही सामाजिक समस्या नक्कीच आटोक्यात येईल. तरीही या समस्येला शासन कशा रितीने हाताळील हा मात्र गंभीर प्रश्न निर्माण झाल्याशिवाय राहत नाही.

संदर्भ

1. गुप्ता, कमलेशकुमार, (2005) भारतीय महिलाएँ-शोषण, उत्पीडन एवं अधिकार, बुक एनक्लेव, जयपुर, भारत, पृष्ठ क. 77-78.
2. गुप्ता, कमलेशकुमार, (2005) महिला सशक्तिकरण, बुक एनक्लेव, जयपुर, भारत, पृष्ठ क.112.
3. मानव विकास अहवाल (2002) महाराष्ट्र शासन मुंबई.
4. मुळे, सुरेखा, (सप्टेंबर 2011) लोकराज्य मासिक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई, पृष्ठ क. 10
5. Census -2011
6. सवदी, ए.बी.(2006) द मेगा स्टेट महाराष्ट्र, निराली प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ क. 41.14.1.
7. श्रीवास्तव, सुधाराणी एवं. श्रीवास्तव, रागीणी (2001) महिला अधिकार और महिला उत्पीडन, कॉमनवेल्थ पब्लिकेशन, नवी दिल्ली, पृष्ठ कमांक -1-58

Please cite this Article as : **प्रा. रमेश वाघमारे & डॉ. चंद्रशेखर इं. गित्तें , “लोकसंख्येतील स्त्री-पुरुष असमतोलाचे दाहक वास्तव : कारणे आणि उपाय” : Indian Streams Research Journal (Feb ; 2012)**